

Els foros de Galícia.

Uns quants problemes i comparacions

per Ramón Villares

«La institución de los foros se ha ido haciendo una cosa indefinible.»

(J. GIL, *De los censos*, 1880)

«La historia de los foros de Galicia es sustancialmente la de las tierras censatarias en todas las provincias de España.»

(F. de CÁRDENAS, *Ensayo sobre la historia de la propiedad territorial en España*, 1873)

L'estudi dels *foros* va ser una matèria d'interès preferent a Galícia i a fora de Galícia durant molts decennis, especialment a la segona meitat del segle passat i el primer terç de l'actual. Mentre el *foro* va ser una realitat quotidiana, juristes, polítics, historiadors i arbitristes en general es van preocupar d'entendre'l, ja fos en els seus orígens o en la seva evolució històrica o en les seves condicions normatives. La gran quantitat de plets que les institucions de justícia local o l'Audiència de Galícia van haver de tramitar sobre assumptes forals, ja des del segle XVI, posa de manifest que l'estudi dels *foros* no era pas una tasca banal. Tanmateix, el fet que un civilista insigne, com és ara Jacobo Gil, reconegui la progressiva «indefiniició» de la institució foral, quan ja s'havien publicat algunes de les obres més importants que la historiografia foralista del segle XIX havia donat a la llum, no deixa de ser una mica sorprenent.

És una «cosa indefinible», el *foro*? Si es parteix de la necessitat d'acoblar-lo a algunes de les definicions establertes per a la classificació dels contractes agraris i, més concretament, dels censos, la resposta esdevé, òbviament, molt difícil. El *foro* té una gran semblança amb el cens emfitèutic, però no són pas idèntics.¹ I encara molts censos consignatius van restar inclosos sota la denominació de *foro*, per tal com aquest va ser considerat com el dret a una renda, amb independència de l'o-

1. Sobre aquest punt la diversitat d'opinions és molt gran. En autors ja clàssics, com JOVE Y BRAVO, *Los foros en Galicia y Asturias* (Madrid 1884), o AGUILAR Y GARCÍA, *El contrato y el derecho real de foro* (Madrid 1911), hi ha sistematitzades les diverses interpretacions sobre l'origen dels *foros*. Més recentment, A. PALOMAR BARÓ, s.v. «foros», dins *Nueva enciclopedia jurídica*, x (1976), o A. FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, *De los foros, subforos y otros gravámenes análogos*, dins Manuel ALBALADEJO (ed.), *Comentarios al código civil y compilaciones forales*, xxxii, *Compilación de Galicia* (Madrid 1979), aporten noves dades sobre aquest afer. De tota manera, com ja denunciava J. GIL, *De los censos según la legislación general de España* (Santiago 1880), ps. 61 i ss., fins i tot la jurisprudència del Tribunal Suprem era erràtica en aquest punt en referir-se sovint a «analogies» o «semblances» entre fur i emfiteusi: «*aún cuando el contrato de foro fuera igual al de enfiteusis*», es diu en una sentència del 22-ix-1865.

rigen contractual de la seva primitiva estipulació.² La perpetuïtat que de fet estableix la Provisió del 1763 i alhora la constant excepcionalitat que la legislació en matèria d'emfiteusi reserva per als «foros temporals de Galícia i Astúries» els converteixen en una figura jurídica especial, ni temporal ni perpètua. Aquesta ambigüïtat es fa encara més destacable a causa de l'extraordinària longevitat que els *foros* van aconseguir, pel fet que van restar en un estat d'«interinitat legal» des de mitjan segle XVIII fins al decret de la Redempció de Primo de Rivera del 1926, concreció, finalment, de la promesa «lleï especial» prevista en el codi civil. Tot això dóna, sens dubte, al *foro* un estatut especial en el conjunt dels censos agraris que hi ha a l'agricultura tradicional peninsular.

I no es tracta pas de «supervivències». Una gran part del territori gallec va estar subjecte a gravàmens, qualificats com a «pensions forals», des del segle XIII fins al començament del segle XX. Així, doncs, estudiar-los sense la urgència de necessitats d'aplicació pràctica tampoc no ha de ser banal. En la seva evolució i en les seves condicions es resumeixen, com ha vist Manuel Murguía, la «història de la possessió de la terra» a Galícia. Perquè si qualsevol contracte agrari és capaç de donar compte de molts aspectes d'una societat agrària determinada, tal com ens prevé G. Giorgetti,³ encara ho és molt més en el nostre cas, atesa l'estabilitat i la perduració del *foro* gallec.

El *foro* és, com se sap, un tipus de cessió de la terra que es caracteritza, entre altres condicions, per la seva llarga durada. Aquesta condició és la que el fa semblant a molts altres contractes agraris que, amb noms molt diferents, van florir a les agricultures europees de l'antic règim.⁴ Tots presenten analogies, per la seva longevitat, la manera d'establir les prestacions rendistes i fins i tot en el procés que van seguir per extingir-se. Però, dins d'aquestes semblances mútues, les peculiaritats i els matisos d'aquest conglomerat de contractes agraris, més o menys propers a l'emfiteusi, també abunden. Això és el que, segons la meua opinió, aporta sentit, i urgència, a aquest «estudi històric-comparatiu» que proposem aquí.

Així, doncs, davant la uniformitat que tenen altres fórmules de cessió de la terra, com la parcel·la i sobretot l'arrendament, els censos agraris contenen un

2. La mateixa llei del 1873 establia la possibilitat de redimir tota mena de gravàmens, per assimilació al *foro*. I, d'altra banda, sabem que moltes rendes que percebia la *hidalgüa* tenien l'origen en censos consignatius —«rendes constituïdes»— que, amb el temps, es van convertir en rendes forals. De fet, ja el mateix J. GIL, *De los censos*, op. cit., p. 29, va acabar reconeixent que el sots-forista també era domini directe: «*hay más analogia ... entre el derecho que tiene un subforista y el del primitivo concedente, que entre el derecho de aquél y el de quien satisface las pensiones por el aprovechamiento de la finca*».

3. G. GIORGETTI, *Contadini e proprietari nell'Italia moderna* (Roma 1974), ps. 8-9.

4. M. MURGUÍA, *Estudios sobre la propiedad territorial de Galicia. El foro* (Madrid 1884), i J. DÍAZ DE RABAGO, *El crédito agrícola* (Santiago 1883), ja van establir comparacions entre els *foros* gallecs i els més coneguts contractes de llarga durada de l'agricultura europea occidental: *Erbpacht* en terres alemanyes, *bail à complant* o el bretó *domaine congéable* a l'agricultura francesa, *empresamentos* a Portugal, per no referir-se al paradigma irlandès tan estimat per Murguía, Montero Ríos o Pazos y García, per la semblança que hi ha entre les *middelmén* irlandesos i els *medianeros* gallecs. Ha cridat l'atenció sobre això, a propòsit del comú suggeriment de la indústria rural domèstica en moltes d'aquestes regions de contractes agraris anàlegs durant el segle XVIII, Xan CARMONA, *A formação do atraso economico. Alguns elementos de história comparada*, dins J. de JUANA, X. CASTRO, «II Jornadas de Historia de Galicia» (Ourense 1986), ps. 85 i ss.

gran nombre d'elements de contrast. En aquest sentit és en el que ens referirem als *foros* gallecs. Ens interessa destacar-ne dos punts. D'una banda, els aspectes més distintius i més susceptibles de revisió que presenten els *foros* en la seva evolució històrica. Això ens permetrà també de sintetitzar les fites principals evolutives del *foro* i, en segon lloc, no perdre de vista la perspectiva comparativa, confrontant, bé que sigui breument, el *foro* gallec amb altres contractes agraris semblants i propers, com ara l'emfiteusi catalano-valenciana i els *prazos* portuguesos. Aquesta comparació pot aportar, sens dubte, alguna claror al que ha de ser l'objectiu principal de l'anàlisi: saber com han influït, en la configuració desigual d'una realitat històrica propera, unes fórmules agràries de característiques semblants. S'ha establert sovint una contraposició entre regions de règim arrendatari davant de les regions amb predomini de l'emfiteusi per explicar evolucions divergents de les agricultures de l'Espanya contemporània. Però també podrem observar que entre aquestes mateixes regions de predomini del règim emfitèutic hi ha diferències de més interès per a l'anàlisi històrica.

Tot el que ve ara pretén ser, doncs, més que no pas un estat de la qüestió, una reflexió sobre la importància i l'especificitat que històricament va aconseguir el *foro* a Galícia. Això vol dir que el *foro* ens ha d'interessar no sols com a figura jurídica, sinó especialment com a punt d'encontre de classes i de conflictes socials. Preguntar-nos per què va aconseguir una fortalesa tan gran i tanta perduració històrica és la nostra idea motriu.

1. *La consolidació del foro com a fórmula de cessió de la terra* (segles XVI-XVIII)

La generalització dels *foros* com a contracte agrari hegemònic a Galícia, ja des de la baixa edat mitjana, és un fet ben adrnès per tota la historiografia medievalista. Als cartularis medievals de monestirs i capítols catedrals no s'esmenten gairebé mai arrendaments; als *tumbos* i memorials de *pazos hidalgos* d'època moderna tampoc no adquireixen representació altres figures contractuals que no siguin els *foros* o els «acolliments» de *foro*. Tots els càlculs que s'han fet, malgrat la seva difícil contrastació empírica, mostren una coincidència: més de les tres quartes parts del territori gallec conreat estaria cedit amb fórmula foral.⁵ La qüestió, doncs, està no pas a descriure la implantació i la generalització del *foro* a Galícia i les terres limítrofes, sinó a plantejar-se uns altres interrogants: ¿quan es consolida el sistema foral a Galícia? ¿I per què, a la corona de Castella, Galícia ha seguit un camí divergent a partir dels segles xv-xvi?

En efecte, des del final del segle XII s'entregistren un major nombre de *foros* entre la documentació analitzada fins ara. Durant el segle XIII la generalització del *foro*, fins i tot amb condicions de perpetuïtat i renda en diner, ja és un fet fre-

5. Els càlculs que corrien a la literatura foralista sobre la implantació territorial del fur (fins als 9/10 del territori l'havia avaluat R. López de Lago) han estat corroborats per la investigació recent, basada en dades cadastrals i d'*amillaraments*. Tot això sense comptar que, en virtut de la Estratificació dominiàl, un mateix terreny pot tenir diversos dominis directes-útils.

qüent.⁶ Però tampoc durant els segles XIV i XV no té lloc cap substitució del *foro* per altres fórmules arrendatàries. El que canvia són algunes de les condicions amb què s'estableix, i hi predominen els *foros* a termini temporal i amb renda proporcional a la producció.⁷ En qualsevol cas, la cosa més destacable és el fet que aquesta hegemonia del *foro* es consolida a partir del segle XVI, tal com mostren les anàlisis de patrimonis monàstics i *hidalgos*.⁸ Mentre que al conjunt de la corona de Castella s'imposava l'arrendament i reculaven els *fetosines*, a Galícia passava exactament el contrari. Aquest fet mereix algunes reflexions que, sens dubte, es podran aclarir més bé en una perspectiva comparada. ¿Quines raons avalen aquesta consolidació del *foro* a partir del segle XVI? Crec que se'n poden adduir unes quantes, tot i que la seva exposició no pot passar d'una simple referència, perquè una relació detallada equivaldria a explicar tot el règim de propietat de la terra a Galícia.

El primer fet que cal destacar és que la institució foral, a diferència del que afirmava Jacobo Gil, s'havia anat aclarint amb el temps. No són pas sempre els mateixos contractes agraris els que hi ha sota la denominació de *foros*. Aquest mot té uns continguts ben diversos històricament.

Als segles medievals, tot i que sigui dins de la indeterminació que caracteritza el *foro*, hi ha uns quants punts que sobresurten clarament. A part la llarga durada i el pagament d'una renda (proporcional o fixa, en espècie i/o en diners), els *foros* regulen les relacions entre senyors i pagesos perquè formen part del mateix domini jurisdiccional sobre la població. Els monestirs medievals, en les seves primeres etapes expansives, disposaven d'un control total sobre terres i homes dins els seus *coutos*. Però per organitzar les terres exteriors van organitzar progressivament el *foro*. Per això es diu als *foros* medievals que els recipiendiaris tenen, entre altres obligacions, la de «*fazer foro et vasalia assy como os outros couteyros*».⁹ El *foro* seria, doncs, l'instrument que traslladava als pagesos forers les condicions que tenien els habitants dels *coutos*. Una comparació amb casos con-

6. Ermelindo PORTELA, *La propiedad, el trabajo y los frutos de la tierra en la Galicia medieval, 900-1300*, «Estudios Compostelanos», 5 (1978), ps. 172 i ss.

7. Al monestir de Meira, des de mitjan segle XIV, els *foros* constitueixen el 97 % dels contractes agraris que, això no obstant, deixen de ser perpetus en aquestes dates (cf. Dolores MARIÑO, *Señorío de Santa María de Meira, ss. XII-XVI*, La Corunya 1983, ps. 187 i ss.). Al sud de Galícia, segons dades dels monestirs de San Clodio, Celanova i Montederramo i del capítol de Tui, relatiu al període 1340-1450, resulta que la meitat dels *foros* tenen concertada una renda proporcional (des de la meitat fins a un sisè de la producció) i la «durada» més freqüent és la de tres *voces* (cf. Eleutino ALVAREZ, *Las exigencias señoriales en la Galicia meridional a través de la duración y la renta de los contratos de foro, 1340-1450*, «Cuadernos de Estudios Gallegos», 99 [1983], ps. 137-140).

8. Prenguem l'exemple dels dos monestirs més importants de Galícia, el de monjos de San Martín Pinario i el femení de San Paio, tots dos de Santiago. El primer concerta, entre el 1500 i el 1640 més de 2.500 escriptures de fur i només un parell de dotzenes d'arrendaments (cf. J. E. GFLABERT, *Santiago y la tierra de Santiago, 1500-1640* [La Corunya 1982], p. 95). El de San Paio abans del 1763, percep només un 3 % dels seus ingressos territorials en concepte d'arrendament (cf. Concepción del BURGO, *Un dominio monástico femenino en el antiguo régimen. El monasterio de San Paio*, tesi doctoral, inèdita [Santiago 1986], p. 327).

9. Insisteix sobre aquest punt M. Carmen PALLARES, *Los cotos como marco de los derechos feudales en Galicia durante la edad media, 1100-1500*, «Estudios Compostelanos», 5 (1978), ps. 214 i ss. Ja ho havia apuntat també José M. CASTRO BOLAÑO, *Estudio jurídico sobre el foro considerado en su doble concepto de contrato y derecho real* (Lugo 1873), p. 8.

guts del nord portuguès corrobora aquesta interpretació: a l'abadia de Tibães, fins al segle XVII, els habitants dels *coutos* estaven en règim de «simple colònia», això és, amb una cessió agrària en precari, mentre que els habitants de les altres terres del patrimoni d'aquesta abadia estaven ja en règim de *prazos*, contracte d'analogies amb el *foro* gallec.¹⁰

Sense entrar en l'origen del *foro* i les seves relacions més o menys estretes amb altres figures contractuals medievals, com el «préstec» o la «carta de població», hi ha una cosa que és evident. Que a l'edat mitjana *fazer foro* era molt més que pagar una renda. Els forers havien de ser «vassalls bons i obedients», oferir hospedatge al senyor o als seus criats quan anessin a cobrar la renda i complir altres condicions, com la realització de feines agràries (verema, batuda, etc.), amb el permís previ del senyor...¹¹

A partir del segle XVI el *foro* es comença a desprendre progressivament d'aquestes clàusules de caire vassallàtic. Durant aquesta centúria ja hi ha molts *foros* de San Martín Pinario, el principal cenobi gallec, que poden oscillar entre esmentar el lluïme i la luctuosa o no fer-ho.¹² Les prestacions rendistes esdevenen fixes en espècie i deixen la determinació anterior; i les prestacions de caire senyorial, com l'hospedatge, el treball personal o altres signes de reconeixement de senyoria, tendeixen a transformar-se en rendes en diners, qualificades generalment com a «serveis». Les dades del cadastre d'Ensenada i, més tard, els inventaris de béns de la desamortització eclesiàstica acrediten aquesta transició.¹³ En definitiva, s'observa que el *foro* de l'època moderna, en el seu període més clàssic, no s'assembla gaire al *foro* medieval. Ha sofert un apropament progressiu al concepte de propietat, encara compartida, i n'ha perfeccionat les clàusules, en insistir més en la continuïtat del pagament de les seves prestacions rendistes i menys en els seus serveis, en la durada o en la consideració de mitjà de «reconeixement de senyoria». La renda, que segons Herbella de Puga, s'havia de pagar en raó d'aquest darrer concepte, va anar concentrant tot l'ampli significat anterior de «*fazer foro*».

De manera que una de les raons més poderoses per la qual el *foro* va adquirir una tal hegemonia a Galícia, especialment a partir del segle XVI, està en la seva capacitat d'adaptació, perquè es va deslliurar precoçment de la majoria de clàusules que l'assimilaven al *complexum feudale* i s'apropava, en canvi, al concepte de dret real. En aquest sentit, l'evolució del *foro* gallec no sols va ser divergent de la dels *fetosines* castellans, sinó que també es va diferenciar clarament de l'emfiteusi valenciana i dels *prazos* portuguesos.

Tanmateix, aquest perfeccionament del *foro* no es pot fer derivar de la seva pròpia essència. El *foro* regula relacions socials; és, com assenyala Pegerto Saave-

10. Aurelio de OLIVARES, *A Abadia de Tibães, 1630/1680-1813. Propriedade, exploração e produção agrícolas no vale do Cávado durante o Antiga Rexime* (Porto 1979), 2 vols., I, ps. 40-41, 188 i ss. (edició policopiada).

11. Eleutino ALVAREZ, *El yantar y el hospedaje foral en el sur de Galicia, 1340-1450*, «Boletín Auriense», XII (1983), ps. 137-144.

12. J. E. GELABERT, *op. cit.*, ps. 97 i ss.

13. Entre les diverses monografies comarcals que insisteixen en l'escàs muntant que tenen les exaccions de renda en concepte de «serveis» o derivats de l'exercici de la jurisdicció (cf. Pegerto SAAVEDRA, *Economía, política y sociedad en Galicia: la provincia de Mondoñedo, 1480-1830* [Santiago 1985], ps. 460 i ss.). Les respostes del cadastre d'Ensenada fan aHusió, sovint, al fet que les prestacions per raó de senyoria són reduïdes a diners o bé en inobservança de pagament.

dra, el resultat d'una «colla de tempteigs entre els concertants», de manera que és «l'activitat de les parts implicades i la seva correlació de forces allò que explica que el sistema foral adopti unes característiques o unes altres».¹⁴ La consolidació del *foro* no pot, doncs, deslligar-se de la posició, dinàmica al seu torn, dels grups socials relacionats a través d'aquest: l'Església, com a titular principal i majoritària dels drets eminents sobre la terra; la *hidalgúia*, com a classe intermediària; i la pagesia, com a treballadora de la terra i pagadora de les rendes forals. Només molt tardanament, i en posició subordinada, penetra la burgesia comercial urbana en la configuració del sistema foral, a diferència del que passa en moltes comarques valencianes.¹⁵ El *foro* esdevé, doncs, l'autèntic eix regulador de les relacions entre grups. I bé que no podem entrar en una exposició detallada de totes aquestes qüestions, hi ha algunes dades que cal tenir en compte: *a*) el predomini de l'Església com a titular territorial i també jurisdiccional; *b*) l'aliança entre el clero i la petita noblesa-*hidalgúia*, que mena a la formació de patrimonis agraris subordinats; i *c*) la posició activa de la pagesia en la seva lluita a favor del règim foral.

És un fet ben documentat que l'Església tenia a Galícia el patrimoni més quantiós. El procés de formació dels dominis monàstics medievals així ho testimonia. I les dades cadastrals del segle XVIII ho refermen,¹⁶ igualment com les intervencions que va fer a les corts de Cadis en aquest sentit el diputat gallec Alonso y López. En tots aquests patrimonis eclesiàstics l'abandó de l'explotació directa (a vegades feta per mitjà del sistema de *granges*) té lloc ja als segles XIII-XIV mitjançant el recurs a cessions agràries de llarga durada. En aquest sentit, el comportament de l'Església sembla generalment uniforme. Tanmateix, cal subratllar que aquest predomini dels patrimonis eclesiàstics és probablement una de les claus explicatives de la difusió d'aquests contractes agraris de llarga durada.¹⁷ L'exemple de la província de Mondoñedo pot provar alguns d'aquests aspectes, bé que *a sensu contrario*.

En efecte, en aquesta província el *foro* era, per allà el 1750, un contracte minoritari que afectava aproximadament el 25 per cent de l'espai provincial. No obstant això, el *foro* tenia més importància «allà on el bisbe i el capítol són els rendistes principals» davant els monestirs i, sobretot, els senyors laics, que «preferixen l'arrendament». Doncs bé, ¿per què predomina l'arrendament en aquesta província? Segons l'estudi de Pegerto Saavedra, per dues raons. La primera, perquè l'Església té, en termes relatius, «escassa rellevància com a propietària eminent

14. Pegerto SAAVEDRA, *op. cit.*, p. 420. També crida l'atenció sobre aquest punt, a propòsit de l'emfiteusi valenciana, Jesús MILLÁN, *Agricultura intensiva i explotació camperola: desenvolupament agrari i estructura de classes al regadiu valencià, segles XVII-XIX*, dins Ramon GARRABOU (ed.), *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als països catalans* (Barcelona 1986), ps. 108-110.

15. Cf. Pedro RUIZ TORRES, *Desarrollo y crisis de la agricultura en el País Valenciano a finales del Antiguo Régimen*, dins A. GARCÍA SANZ i R. GARRABOU (eds.), *Historia agraria de la España contemporánea* (Barcelona 1984), ps. 347 i ss.

16. Un resum del procés de formació de diversos patrimonis monàstics gallecs per mitjà del recurs combinat de compres i donacions, a E. PORTELA, *op. cit.*, ps. 164 i ss. Una exemplificació més concreta a D. MARIÑO, *Señorío de Meira*, ps. 41 i ss.

17. En aquest sentit resulta coherent la insistència que autors del segle passat, en especial J. M. Castro, van fer en el sentit que el fur gallec derivava de l'emfiteusi eclesiàstica. Així, aquest autor diu: «se extendieron y generalizaron los foros en Galicia, Asturias y algunos partidos de la provincia de León» (*Estudio jurídico, op. cit.*, p. 7).

del sol» i perquè, des del segle XVII, alguns monestirs van començar a practicar la política de convertir els antics *foros* en arrendaments, aprofitant la temporalitat del *foro* o procedint, si calia, al desnonament dels qui en menaven. Aquest comportament, ben demostrat en el cas del monestir de Vilanova de Lourenzà, també s'observa en altres monestirs asturians.¹⁸ Tenim, doncs, una primera confirmació: l'arrendament sembla més fàcil allà on la propietat eclesiàstica no té tanta implantació i on la «subordinació de dominis», això és, la necessitat d'establir la connexió dominis directes-intermediaris, resulta menys peremptòria. La mateixa geografia del *foro* a Astúries incideix en aquesta mateixa direcció: segons els resultats de la desamortització, es pot observar que els municipis amb més nombre de *foros* són els que corresponen a la zona central d'aquest Principat, és a dir, on són situats els patrimonis dels monestirs asturians més importants.¹⁹

Però si és important la posició de l'Església a l'hora d'explicar aquesta prevalença del sistema foral, no ho són pas menys les postures respectives d'*hidalguia* i camperolat. Perquè sense l'aliança entre *hidalguia* i clergat no es podria entendre aquesta solidesa del sistema foral. Prendrem alguns exemples d'investigacions recents, entre les innombrables de què hom disposa.

Al monestir de Meira, a partir del darrer terç del segle XV, hi abunden els *foros* d'extensos béns monàstics i «granges», concertats amb «poderosos beneficiaris», això és, amb persones a les quals és reconeguda, a la mateixa escriptura foral, la possibilitat de cedir la terra a terceres persones. El 1509, a la recipiendària de la granja de Pruzos se li permet que «*la podais aforar [sic] a labradores que la poblen e labren por el tiempo que de nos la teneis aforada*», i en algunes altres granges aforades s'incita els forers que han de «*poner caseros*».²⁰ Al monestir femení de San Paio s'observa una situació semblant: a mitjan segle XVIII un 56 % dels contractes forals del cenobi estan detinguts, des del segle XVI, per *hidalgos*.²¹ Bé que a vegades aquestes precaucions eren exigències del monestir: en una «bona part» dels *foros* concedits s'imposa als forers la condició de no despullar els menadors de la terra aforada.²²

Les raons per què els monestirs concedeixin unes cartes forals tan importants a *hidalgos* (més o menys en embrió) no són pas defugides ni en els mateixos documents. Els concessionaris havien fet molts favors a les comunitats monàstiques, perquè n'havien estat administradors, jutges, notaris o havien tingut altres càrrecs, o bé tenien la força suficient per a poder recuperar els béns aforats de mans de les persones que els posseïxen en el moment de concertar el *foro*. Això és el que els passa, per exemple, a les monges de San Paio: «*es común a casi todos los contratos forales otorgados en el siglo XVI y primera mitad del siglo XVII a hidalgos o "personas poderosas", la condición que les obliga a apeaar la hacienda y también, generalmente, a pleitear a su costa con todos los que llevan los bienes [...] o con*

18. P. SAAVEDRA, *op. cit.*, ps. 399 i ss. Obviament, la substitució de *foros* per arrendaments no comporta pas uns canvis dràstics en l'ordenament de les comunitats pageses. Ho veurem en ocasió de la desamortització i el tractament donat als «arrendaments anteriors al 1800».

19. J. M. MORO, *La desamortización en Asturias* (Gijón 1981), ps. 103 i ss.

20. D. MARIÑO, *op. cit.*, p. 233, n. 304.

21. C. BURGO, *op. cit.*, p. 446.

22. *Ibid.*, p. 536.

*los que cobran renta sin tener derecho, esto es, que rescaten los bienes de los poseedores ilegales».*²³

Es poden trobar exemples semblants a la majoria de monestirs, mitres i capítols de Galícia. A les anotacions de memorials, *tumbos* i *libros cobradores* sovintegen les observacions que, en apunts marginals, fan els monjos sobre aquestes pràctiques.²⁴ L'obtenció de forals eclesiàstics per part de la *hidalgúia* va ser, com sabem, una pràctica freqüent en aquestes dates en què es trobaven en procés de formació dels seus dominis.²⁵ I el *foro* va ser l'instrument per mitjà del qual va ser possible d'integrar aquestes relacions tan complexes socials, perquè hi estaven implicats els dominis eclesiàstics, els *hidalgos* intermediaris i també els llauradors. El pagament que l'Església va haver de fer per recuperar part del seu patrimoni, perdut o posat en entredit durant la crisi de la baixa edat mitjana, i estabilitzar els seus ingressos rendistes, va ser aquesta aliança que s'establí, no sempre de bon grat, amb *hidalgos* i «persones poderoses».²⁶

Però tampoc no hem de pensar que la mateixa pagesia estigui absent d'aquesta consolidació del *foro*. La historiografia s'ha pogut ocupar molt menys d'aquest punt que de la relació entre *hidalgúia* i eclesiàstics. Tanmateix, hi ha un fet que, obvi com és, no s'ha de menysprear: els béns rebuts en *foro* per la *hidalgúia* eren cedits als pagesos també en forma de *foro* o fórmules derivades. Els llauradors no solen ser *caseros* en el sentit de parcers. L'exemple anterior del monestir de Meira ja ho assenyalava: «*que podais aforar a los labradores*», això és, fer *foro* de *foro* o allò que posteriorment va ser conegut com a *subforo*. Els exemples d'aquesta al·lusió als autèntics detentors de les terres aforades, en forma subordinada dels recipiendaris són molt abundants. Encara el 1747 el monestir de San Martín Pinario podia fer un *foro* de diversos llocs en què s'assenyalava al forer que «*había de conservar en dichos bienes a los caseros y colonos [...] sin aumentarles renta alguna a la que hasta entonces pagaban*».²⁷ Però hi havia també unes altres raons perquè es fessin els contractes forals fins i tot directament a pagesos. L'arquebisbe de Compostella, D. Pedro Sarmiento, ho explica bé en un poder que concedeix el 1537: «*de no estar arrendados ni aforados muchos de los tales casares estan sin casas e sin labradores e no hay quien los quiera labrar temiéndose que no los teniendo aforados se los quitarían [...] porque se ve por experiencia [...] ser más útil y provechoso dar a fuero o arrendamiento por vidas los tales casares y here-*

23. *Ibid.*, p. 456, n. 89. Altres exemples a les ps. 465-468, 585, etc.

24. Algunes d'aquestes anotacions només semblen fruit de la ingenuïtat, barrejada amb laments i potser també sensació d'impotència. Vegem el que apunta un monjo de Sobrado al seu Libro de Pleitos (1633): «*Siguióse un pleito viejo contra Juan Cambeiro, solemne trampón. Vino la executoria y mereciendo echarlo del lugar ... se le volvió a aforar de nuevo por particulares respetos...*» Una altra anotació incideix sobre això mateix (1631): «*pusose demanda a D. Diego Barbetoros por el lugar de Verins ... pide se le afore que no quiere pleitos*»; 1633: «*después desto se arripintió, envíe la demanda a La Coruña. Salió sentencia*»; 1640: «*aforesele de nuevo al dicho D. Diego*» (ARG, Monasterio, 334, folis 70v i 69v).

25. Es poden trobar exemples d'aquest procés a Ramón VILLARES, *La propiedad de la tierra en Galicia, 1500-1936* (Madrid 1982), ps. 81 i ss.

26. Un dels fets més destacats de la política dels reis Catòlics a Galícia és la seva preocupació constant per impartir justícia. Això demostra que no sols la monarquia, sinó també els grans nobles, laics i eclesiàstics necessitaven empara davant les revoltes dels seus vassalls i pagesos, i els mateixos documents no ho amaguen pas (cf. P. SAAVEDRA, *op. cit.*, ps. 31 i ss.).

27. *Colección legislativa de España*, Sentencias del Tribunal Supremo, II (1870), p. 774.

*damientos que de otra manera alguna, y es porque dándolos al quinto como hasta aquí muchos dellos han andado son mal regidos e labrados e los labradores toman e labran las mejores e de las otras hacen prados e las dexan perder».*²⁸

La posició activa de la pagesia en la consolidació del sistema foral no presenta cap dubte. Malgrat les nombroses «querelles de força» i «dimissions» (desnonament dels béns) a què està sotmesa durant aquests segles, és freqüent que després d'aquestes disputes judicials es concertin nous *foros* sobre les terres en litigi. És molt plausible pensar que la majoria de plets que tramitaren els quatre «oficis» de l'Audiència de Galícia relatiu a possessions agràries siguin constituïts per aquests petits, gairebé anònims, plets que la pagesia va patir o va provocar. El recurs a la justícia constitueix un dels espais en què la pagesia gallega va exercir el protagonisme. Això ho il·lustrarem amb uns quants exemples.

Sobre diversos llocs del monestir d'Oia hi ha pendants, des de mitjan segle XVI, successius litigis amb els qui els menen, sobre prestacions personals i altres rendes. El 1657 una sentència de la sala «Mil y Quinientas» obliga els veïns a restituir els béns al monestir, a condició que aquest els fes «*foros temporals*». Però els habitants d'aquells llocs s'hi van oposar i van aconseguir «*foro i cens perpetu*», però no pas la concòrdia, perquè va ser un plet de llarga vida.²⁹ Un altre exemple que mostra com cada *foro* o cessió agrària resulta d'una prèvia negociació és a les «memòries» de l'*hidalgo* de la Casa de Lusío (Samos). Vegem el que passa amb el lloc de Nande: «*muerto [el llevador] con mucha deuda de renta atrasada, dejó su mujer y un hato de niños incapaces por su edad de poder labrar ni mantener el lugar*» [lo pidió otro labrador vecino, si se reducía la renta] «*y viendo que el lugar se menoscababa estando sin dueño y no hubo más quien lo pidiese, por ser entonces los años míseros, se hubo mi padre de reducir a perder los capones [de renta] y le dio el lugar... hasta aora no se otorgó foro*».³⁰

La història d'un altre lloc d'aquesta mateixa Casa també resulta il·lustrativa. Un pagès volia vendre a l'*hidalgo* un tros de terreny, i per estalviar despeses «*le intimé una protesta*» fingint que la terra era de Lusío. El pagès va confessar que el «domini directe era l'*hidalgo* i, com a conseqüència, li'n va fer "deixa judicial"». Després van concertar el pagament i la renda que pagaria a canvi el pagès a la Casa de Lusío, com si es tractés d'un cens consignatiu. Però l'anotació del Libro Bezerro acaba dient que «*hásele de hacer foro que aun no se hizo*».³¹

El pagès va perdre la titularitat plena de la terra. Ja advertia aquest mateix *hidalgo* de Lugo, respecte a unes terres pròpies d'un llaurador de Triacastela, que «*era maravilla conservarse hasta tan tarde en poder de labrador*», i escrivia al començament del segle XVIII. Però, per contra, aconsegueix de consolidar el sistema

28. AHUS, BN, lligall 87. Citat per H. RODRÍGUEZ FERREIRO, *Economía i població rural en la Galícia atlántica. La jurisdicción del Morrazo en los siglos XVII-XVIII*, tesi doctoral, inèdita (Santiago 1982), II, p. 616.

29. CLE, Sentencias del Tribunal Supremo, ps. 377 i ss. (1870). A la «consulta» al Consell de Castella feta el 1656, acompanyada de memorial, els veïns allegaven que els frares d'Oia pretenien recuperar la jurisdicció i que «*todos los bienes raíces que están [dentro] de la jurisdicción y el directo dominio dellos son del dicho convento*» (cf. A. DOMÍNGUEZ ORTIZ, *El monasterio de Sta. Maria de Oya y sus vasallos*, «Anuario de Historia Económica y Social», I [1968], p. 619).

30. Libro Becerro, Casa de Lusío (1715), foli 20r.

31. *Ibid.*, foli 59r.

foral i d'eliminar moltes prestacions senyoriales que durant els segles medievals acompanyaven els contractes forals. La lluita per aconseguir redimir les jurisdiccions o passar-se a reialenc i evitar els «mals tractaments» forma part de la mateixa tendència: la de la consolidació de la possessió de la terra en mans de la pagesia i la translació del principal interès dels titulars dels patrimonis agraris vers el cobrament de la renda, cada cop més assegurada per mitjans coactius aliens al mateix perceptor.³²

Bé que la transició no es va pas poder fer sempre sense conflictes. El 1568 el monestir de Meira havia alienat als seus veïns el *couto* de Trabada amb la reserva de «*poner en el coto un juez que pueda hacer cobrar todas las rentas*» del monestir; però al cap de tres anys ja té lloc un plet a l'Audiència de Galícia perquè el jutge que havia estat nomenat pels veïns havia empresonat el jutge del monestir i els seus ajudants: «*y los teniades presos y muy molestados en la cárcel*».³³ Sigui com vulgui, la pressió de la pagesia, almenys en els seus estrats superiors de llauradors acomodats, obliga a establir la subordinació de dominis que tant abunda en el sistema foral gallec, per mitjà de *subforos*, acolliments de *foro* o qualsevol altra denominació. La *hidalgúia* i la petita noblesa provincial no és capaç de dur a terme una ruptura en la línia de successió de cessions forals. Per diverses raons, entre les quals n'hi ha algunes de les que hem apuntat, reproduceix les condicions del *foro* rebut anteriorment de mans de monestirs, capítols i, en proporció minoritària, de l'alta noblesa absentista.

Podem resumir breument tot el que hem exposat: l'hegemonia del *foro* és una realitat palpable a la Galícia moderna. Però cal insistir en les raons d'aquesta majoritària cessió foral en un context històric en què les cessions emfitèutiques, a la corona castellana, començaven a declinar. L'explicació d'aquest camí divergent està en la manera com es va resoldre a Galícia la crisi de la baixa edat mitjana, que va propiciar la configuració d'una estructura de classes agrària ben diferent de la castellana; i en la força centrípeta que té el sistema foral, atès que concentra al seu entorn interessos enormes: els monestirs i capítols recuperen i estableixen els patrimonis; els *hidalgos* s'insereixen amb comoditat en el món rural; i els pagesos guanyen cessions forals (o sots-forals, el matís no té gaire importància) a canvi de perdre propietat plena i evitar el pes de les prestacions jurisdiccionals. Aquest procés, descrit tan sumàriament, va tenir lloc enmig de conflictes i lluites internes; però, a més, va ser prou general com per prendre solidesa. L'evolució del *foro* els segles XVIII i XIX confirma àmpliament aquesta fortalesa.

2. La temporalitat «perpètua» del foro

Des del segle XVI la majoria de *foros* concertats a Galícia havien estat fets amb especificació de terme temporal, ja fos *por voces* dels menadors o bé per tres reis i 29 anys més. I tot i que des del segle XVII es va anar forjant el corrent d'opinió que s'havia de fer la *renovació forçosa* dels *foros* a favor dels antics forers,

32. Hi ha exemples abundants d'aquests intents de recuperació de jurisdiccions a P. SAAVEDRA, *op. cit.*, ps. 463 i ss.

33. D. MARIÑO, *op. cit.*, p. 141, n. 110.

el fet és que fins després de la Provisió del 1763 aquesta pràctica a l'«estilo deste reino» no es va poder respectar sempre. A les nombroses demandes de reivindicació de domini (o de desnonament) que els titulars del directe van interposar davant l'Audiència de Galícia, la temporalitat sempre era admesa, tot i que el plet se substanciés amb un nou *foro* a favor dels demandants. Així ho reconeix, entre altres testimonis, el general de l'ordre benedictí el 1742: «siendo forzoso según estilo deste reino el renovar dichos foros concluidas sus demandas, en que logra el convento la utilidad de aclarar los bienes, excluir rentas en ellos y tal cual aumento según la calidad dellos».³⁴

Però a partir del 1763 la definició del *foro* es converteix en un afer delicat. Sempre pendent de resolució l'Expediente General sobre Foros incoat a partir de la polèmica dels desnonaments, fins al 1926 no s'adopta mai una resolució clara en matèria foral. Comença així una llarga etapa de vigència del *foro*, trenada per canvis substancials que tenen lloc entorn seu però que no arriben pròpiament fins al moll. A la polèmica del 1763, en la legislació de l'època revolucionària, i en els debats del tercer quart del segle XIX, el *foro* és posat en tela de judici. Les seves condicions poden ser canviades, la seva capacitat de regulació social agrària pot minvar, però la seva substància roman fins al segle actual. Aquesta és una de les grans especificitats del *foro* gallec sobre la qual convé reflexionar.

El primer pas que es va fer en aquest camí d'indefinió del *foro* va ser el que va dur a terme la Provisió del 1763, que va seguir la polèmica dels anys 1759-1763. Ja el civilista Jacobo Gil reconeixia, potser no de bon grat a causa de la seva obsessió per demostrar la identitat de *foro* i emfiteusi, que «basta la Real Provisión de 11 de mayo de 1763, examinadas las cosas sin pasión, me parece que se puede sostener que los foros eran verdaderas enfiteusis».³⁵ No ens aturarem pas en aquest punt, ja que té una bibliografia important, bé que incompleta. Perquè es coneixen bé els arguments dels «forers principals», *hidalgos* i nobles, això és, «el regne», defensors de la renovació forçosa. I també circularen amb profusió els allegats dels «dominis directes», representats pels monestirs benedictins i el comte d'Altamira, auspicadors de la temporalitat del *foro*, o si més no de la seva substitució per contractes arrendataris, com de fet practicaven alguns monestirs de la cornisa cantàbrica.³⁶ S'han valorat també, i amb un èmfasi ben diferent, les conseqüències d'aquesta polèmica, tant en la literatura foralista del segle XIX, com en la bibliografia més actual. L'acord no sembla, doncs possible, de moment, i es considera necessari aprofundir la investigació sobre aquest afer.³⁷

34. C. BURGO, *op. cit.*, p. 553.

35. J. GIL, *op. cit.*, p. 34.

36. El monestir de V. de Lourenzà encara va aconseguir, el 1762, despullar els que menaven un *coto redondo* (4 explotacions o «llocs»), bé que el 1765 el va arrendar als que havia despullat anteriorment (cf. P. SAAVEDRA, *op. cit.*, ps. 402-403). A San Vicente d'Oviedo, des del 1730, hi ha tendència a recuperar el domini útil mitjançant l'adquisició i a transformar *foros* en arrendaments (cf. B. BARREIRO, *El dominio de San Vicente en la edad moderna*, «Semana de Historia del Monacato Astur-cántabro-leonés» [Gijón 1982], ps. 491 i ss.). Fins i tot en terres clarament forals s'observa aquest procés. Als priorats chanatdins de San Paio, des de 1757 al 1763, es van canviar el 18% dels contractes (cf. C. BURGO, *op. cit.*, p. 546), i això mateix va passar als priorats dependents del monestir d'Oseira.

37. La Provisió de l'11 de maig del 1763, que disposava que l'Audiència de Galícia no tramités les demandes incoades fins aquella data, ha meregut una enorme atenció en tota la

No podem pas donar compte de tot això en aquesta visió panoràmica. Però hi ha dues qüestions que no poden ser menystingudes. La primera és l'enorme conflictivitat social que transcendeix la polèmica dels desnonaments més enllà dels assossegats recintes d'audiències i consells. La segona és la inserció d'aquesta mesura de defensa dels emfiteutes o forers en el context de la política agrària de la monarquia il·lustrada.

Els indicis de conflictivitat entorn de la qüestió foral són molt abundants per a aquests decennis centrals del segle XVIII. A la comarca d'El Morrazo «*el número de demandas de despojo se multiplica a partir de 1740*»,³⁸ i s'hi constaten també casos d'impagament de rendes durant un temps molt llarg.³⁹ Però té molta més importància el fet que els monestirs benedictins gallecs, que són els que tenen unes rendes forals més minses, practiquen una política comuna de promoció de plets i reivindicacions de renda que probablement era posada en entredit pels mateixos pagadors i intermediaris. No és pas casual que sigui en aquesta època que té lloc un «inventari general de plets».⁴⁰ Un cas concret, com el del monestir compostellà de San Paio, ho confirma: no s'havia fet cap llibre de plets abans del 1758.⁴¹ La necessitat de defensar el patrimoni es concentra clarament en aquests decennis, si jutgem per l'exemple d'aquest mateix cenobi, Segons el seu Libro de Depósito, les demandes de despullament presentades davant de «qualsevol tribunal» i «per primer cop» mostren aquesta evolució:

1737-44	39 demandes
1745-52	95 demandes
1753-60	50 demandes
1761-68	7 demandes ⁴²

No era pas cap invenció, doncs, la denúncia dels «forers principals» dels quals els monestirs gallecs promouen nombroses demandes de despullament. La mateixa assignació de les despeses en prorrateigs i plets que es veuen als balanços monàstics confirma aquesta conflictivitat.⁴³ Molts dels demandats eren *hidalgos*, però també hi havia molts pagesos, com passa en l'important plet de Santo Do-

bibliografia de caire foralista. J. R. Otero Pedrayo va advertir que era la «més comentada» de totes les provisions que afectaren Galícia el segle XVIII. La interpretació del seu sentit i de la polèmica que la va precedir és matèria historiogràfica controvertida. Dels aspectes principals en tracta Pegerto SAAVEDRA i Ramón VILLARES a *Galicia en el Antiguo Régimen: la fortaleza de una sociedad tradicional*, a Roberto FERNÁNDEZ (ed.), *España en el siglo XVIII. Homenaje a Pierre Vilar* (Barcelona 1985), ps. 482-486.

38. H. RODRÍGUEZ FERREIRO, *op. cit.*, II, p. 649.

39. *Ibid.*, ps. 645-649. El fur de Nerga, de l'esglesiarí de Híio, va ser renovat el 1759 a condició que els antics forers paguessin els fruits que es devien des del 1737, és a dir, més de vint anys d'endarreriments. En una altra sentència es demanen «*los frutos que desde 1747, fecha de la notificación del despacho, hasta 1756*» no han estat pagats.

40. ARG, Monasterios, 479, en què hi ha relacionats, bé que d'una manera sumària, els plets que havien incoat els monestirs de S. M. Pinarío, Celanova, Samos, Lérez, Poio, Ribas de Sil, S. Vicente de Monforte i V. de Lourenzà.

41. C. BURGO, *op. cit.*, p. 491.

42. *Ibid.* Elaboració de la taula 5-12.

43. *Ibid.*, ps. 554 i ss. Els increments més grans de despeses d'administració tenen lloc entre 1735-1739 i 1770-1774, òbviament a causa del gran «*número de demandas interpuestas contra los foreros*» (*ibid.*, ps. 1025-1026).

mingo de Lugo contra els veïns de Montecubeiro⁴⁴ o en el plet promogut pel monestir de Melón des del 1750 contra diversos pagesos de Couso (Rivadavia).

No eren pas només els monestirs que duïen a terme accions judicials contra els que menaven el seu patrimoni. També entre les cases *hidalgas* hem comprovat l'existència de prorratges i demandes, en aquests anys centrals del segle XVIII, tant a la comarca orensana de la Casa de Lagariños, com a la pontevedrenca d'El Pazo de Oca.⁴⁵ La lluita no tenia lloc només entre la *hidalgua* i el clergat; també hi participava activament la pagesia. Al plet de Melón, suara esmentat, un dels testimonis, que havia estat «tinent de jutge», declara que, havent-se hospedat l'any anterior a casa d'un dels pagesos demandats i davant el seu consell que s'havien d'«arranjar» amb el monestir i evitar litigis, aquell li havia replicat que el cenobi «no tenia nada en dicho coto, que los bienes eran del rey y que con pagarle la renta que acostumbraban no le habían de conocer en otra cosa ni consentir el que les cargase más y que sobre dello aunque fuese asta delante del rey lo habían de seguir [el plet]».⁴⁶

El mateix any 1763 es resol una reivindicació de domini que la Casa de Lagariños promovia contra els que menaven el lloc de Sorribas (Chantada), en la qual aquesta reclamava el domini «directe útil», i reservava el «domini» (directe?) per a la comanadoria de Portomarín. Els menadors, que estaven en «tolerada possessió», sense contracte foral, insisteixen a diferenciar entre domini directe de la comanadoria i útil de la Casa de Lagariños i que consenten en la demanda si «se les atiende con nuevo foro».⁴⁷

No cal pas insistir més en aquest punt. En certa manera, les mateixes forces que van aconseguir de consolidar amb una tal solidesa el sistema foral de Galícia són les que ara, a mitjan segle XVIII, es troben embolicades en aquesta lluita. La mesura cautelar que suposa la Provisió del 1763 prohibint només la tramitació de les demandes de desnonament ja començades abans s'ha d'interpretar com una resolució política clarament favorable als intermediaris, però —i el mèrit no és pas menor— també contrària a la pretensió d'un sector eclesial (el monàstic) de preservar la seva autonomia dins l'àmbit de la monarquia borbònica.⁴⁸ En aquest sentit, la solució donada al problema foral gallec, reforçada posteriorment per les disposicions de 1767-1769 i, molt especialment, per la del 1785, s'inscriu en el programa agrari il·lustrat de defensa de l'emfiteusi i, en certa manera, de translació

44. Plet començat el 1757 i que consta d'un llarg expedient (més de mil folis). Afecta més de vint «llocs» o forals, tots amb *foro* establert des de mitjan segle XVII (1634-1644). Els demandats, excepte un, són pagesos o, si més no, no tenen tractament especial que els separi del comú (ARG, lligall 19.865/46).

45. Ramón VILLARES, *op. cit.*, ps. 127 i ss.

46. ARG, Monasterios, 8-/45, foli 224v. Un altre testimoni, que havia estat «ministro en la jurisdicción de Melón y sus cotos», declara que els veïns demandats passen de dos-cents i que, un cop pagades les rendes, delmes i primícia al monestir, «no cogen fruto que les llegue a los meses del año y por esta razón se ven pobres y oprimidos» i han d'emigrar o dedicar-se a altres oficis per a subsistir (*ibid.*, folis 204 i ss.). Bé que exageren una mica, amb finalitats judicials, no es pot dubtar que els demandats són llauradors.

47. ARG, Particulares, 23.762/38, folis 5r i 35 i 36.

48. Crida l'atenció sobre aquest punt X. R. BARREIRO FERNÁNDEZ, *A problemática foral no seculo XVIII. Unha nova interpretació*, dins J. VILAS i C. BARROS (eds.), *Dende Galicia: Marx* [la Corunya 1985], ps. 245-258).

progressiva dels drets de propietat vers l'emfiteuta.⁴⁹ Però també trobem mesures amb uns efectes semblants en altres indrets. A Portugal, durant el període de Pombal va tenir lloc un «viratge significatiu» en l'evolució de l'emfiteusi, per mitjà de les lleis de 1768-1769, que garantien la posició dels emfiteutes.⁵⁰ I una cosa semblant té lloc a la Itàlia setcentista.⁵¹ Tenim, doncs, el primer pas que es va fer en la conversió del *foro* temporal en perpetu *de facto*, bé que jurídicament no explícitament. D'aquí la recurrent excepcionalitat que a la legislació sobre matèria emfitèutica se li concedeix de manera provisional («per ara», es diu el 1805) als «foros temporals» de Galícia i d'Astúries.⁵²

El segon pas que es va fer en la perpetuació del *foro* va tenir lloc durant la crisi de l'antic règim. Aquest procés ja està ben sistematitzat,⁵³ de manera que aquí en subratllem uns altres aspectes. En primer lloc, des del 1811 té lloc una lluita important contra les rendes forals, catalogades en molts plets com d'origen jurisdiccional. En segon lloc, el *foro* és un mitjà útil per passar a gual, en matèria de propietat territorial, el Rubicó de la revolució. Hi ha importants prestacions rendistes, d'origen dubtós segons el judici dels pagadors, que adquireixen la qualificació de *propietat particular* en virtut de l'assimilació al contracte foral. I, finalment, tampoc en la desamortització el *foro* galleg no va poder interferir d'una manera important en la modificació del règim de propietat.

Bé que el decret abolicionista del 1811 no esmenta expressament les rendes forals, sobre les quals àdhuc els debats parlamentaris guarden un silenci sospitós, sota l'empara d'aquest dret es van començar a fer impagaments de rendes i a obrir-se plets per demostrar que aquestes prestacions portaven origen jurisdiccional. En alguns priorats d'Orense, com els de Ramirás i Sobrado de Trives, les rendes es deixen de pagar des del mateix any 1811, i no va pas ser fàcil als priors de fer anar endavant els prorratges d'aquestes.⁵⁴ La consciència que les rendes forals deriven de l'exercici de la jurisdicció és molt clara. El 1815, en relació amb un plet que es ventila al Consejo Supremo de Hacienda, el vicari de Sobrado de Trives

49. Sobre aquesta emergència dels intermediaris o «llauradors» davant els «propietaris», com a conflicte essencial del segle XVIII, cf. M. ARTOLA GALLEGU, *Antiguo Régimen y revolución liberal* (Barcelona 1978), ps. 115 i ss. Bé que no sempre siguin paral·lels els resultats, tot i ser uns problemes anàlegs. Davant aquesta concessió que el Consell de Castella fa als intermediaris gal·lecs, expressats a través de l'Audiència, tenim l'exemple de la «rabassa» catalana, la perpetuïtat de la qual es refusada per l'Audiència catalana (cf. B. CLAVERO, *El código y el fuero* [Madrid 1982], p. 96).

50. M. JÚLIO ALMEIDA DA COSTA, s.v. «enfiteuse», a *Diccionario de historia de Portugal*, II. Reconeix aquesta influència de les lleis de Pombal, en un domini monàstic concret, A. de OLIVEIRA, *op. cit.*, I, ps. 281-282.

51. G. GIORGETTI, *op. cit.*, ps. 101-103, assenyala que per evitar l'engrandiment del patrimoni rústic de les «mans mortes» es van declarar perpetus els contractes emfitèutics als estats de Milà, Mòdena, Florència i Nàpols.

52. Una exposició d'aquesta legislació es pot veure a R. JOVE Y BRAVO, *op. cit.*, i, més encertadament per al nostre objectiu, a B. CLAVERO, *op. cit.*

53. A més de B. CLAVERO, *op. cit.*; cf. M. PESET, *Dos ensayos sobre la historia de la propiedad de la tierra* (Madrid 1982), i pel que fa a Galícia, Ramón VILLARES, *op. cit.*

54. C. BURGO, *op. cit.*, ps. 989 i ss. També GARCÍA M. COLOMBÁS, *Las señoras de San Paio* (Santiago 1980), ps. 373 i ss. Els monjos de San Paio demanen davant l'apressament de la hisenda, que «se nos dé el auxilio de la fuerza para hacer las cobranzas» (p. 375). La raó està en el fet que hi ha «resistencia de los deudores que, conjurados, han hecho empeño de no pagar» (p. 404).

apunta que *«aunque en la actualidad tenemos ya perdida la jurisdicción con las rentas a ella anexas, conviene sostenerlos con empeño, no solo por lo que pueda suceder en adelante, sino porque están persuadidos los vecinos que el dominio territorial provino de la jurisdicción y que está anexo a ella, dándonos mucho que hacer probar lo contrario»*.⁵⁵

Aquests mateixos veïns de Sobrado de Trives, en coherència amb aquesta convicció que *«entrando en el goze de la jurisdicción se hacían también dueños de las tierras»*, van determinar d'adquirir-la mitjançant el pagament de 5.000 ducats, diners que, segons el prior, hagueren de demanar en préstec. En el període de Ramirás, les posicions dels forers tampoc no admeten dubtes sobre la interpretació que fan de la legislació abolicionista respecte a les rendes forals. En una carta que el prior envia a l'abadessa, el 1821, li diu que l'«alcalde» del partit, advocat, va convocar tot el veïnat el dia de Santa Maria (15 d'agost) per informar-lo que les rendes no s'havien de pagar si el monestir no presentava *«los títulos primordiales de la adquisición de estas haciendas»*.⁵⁶

Aquesta interpretació laxa del decret del 1811 no incideix només sobre els patrimonis eclesiàstics. També en els dominis nobiliaris laics i en casos *hidalgos* es nota aquesta oposició. El 1831, per exemple, gairebé quaranta veïns de la comarca d'Orense d'A Limia denuncien que D. Apolinar Suárez de Deza *«les estaba ejecutando para el pago de rentas forales, en que estaban en descubierto desde 1813»*.⁵⁷ El marquès de Valladares, com a titular de la casa de Celme, aconseguí, el 1824, que més de 130 veïns es comprometin a pagar les rendes que havien estat impagades des del 1811. El «sorollós plet» a què es van abocar els veïns *«por seducción y engaños»* determina que les prestacions seran pagades en virtut del domini directe que la casa exerceix sobre aquells béns.⁵⁸ Una situació semblant mostren els veïns de Poedo (Allariz), els quals declaren, el 1831, que *«habían promovido pleito a los señores territoriales para eximirse del pago de rentas y prestaciones [...] pleito que habían seguido mal aconsejados, confiados en el buen éxito a causa de haberse quemado sus títulos y privilegios con los demás papeles que existían en el archivo y casa de D. José Sarmiento de Puga en tiempo de la invasión francesa [...], però que desengañados del ningún derecho que les asistía, se allanaron, suplicando a dichos señores que les mirasen con benignidad con respecto a los atrasos»*.⁵⁹

55. C. BURGO, *op. cit.*, p. 986, n. 112.

56. *Ibid.*, ps. 987-988. Bé que el prior diu que aquesta decisió la van prendre seduïts per *«cuatro votarates»*, un altre prior, amb més habilitat, encara va trigar fins al 1828 a reconduir la situació per mitjà d'un apeo *«palmo a palmo»* de tot el territori. Si creiem les seves missives a l'abadessa caldria deduir que era un administrador amb mà esquerra: *«tengo los colonos tan suabes y dulces como si nunca fuera nada; pero los traté y llebé con mucha piedad»*. Tanmateix, al cap d'un any hi tornava a haver problemes, cosa que demostra que el conflicte no era pas flor d'un dia (cf. GARCÍA M. COLOMBÁS, *op. cit.*, p. 407).

57. *Colección legislativa de España*, Sentencias del Tribunal Supremo (1863), p. 290.

58. *Ibid.* (1865), p. 274.

59. *Ibid.* (1868), p. 586. El fet que el decret del 1811 obrís la porta a l'impagament de les rendes es constata, en relació amb la Lei de Forais del 1822, a Portugal, on va augmentar molt la sensibilitat antisenyorial i va propiciar, tal com es veu a l'abat d'Alcobaça, la «vaga de rendes» (cf. Nuno G. MONTEIRO, *Lavradores, frades e forais, Revolução liberal e regime senhorial na comarca de Alcobaça, 1820-1824*, «Ler História», 4 [1985], ps. 34 i ss.). Es confirma

Si aquestes manifestacions de rebuig del pagament de les rendes forals a l'empara del decret gadità surten en aquests plets especials que van arribar, en recurs de cassació, al tribunal suprem, és molt plausible de pensar que tant als jutjats locals com a la mateixa Audiència de Galícia aquests plets sobre qüestions jurisdiccionals devien ser molt abundants.⁶⁰

El *foro*, doncs, no va restar lliure de la conflictivitat generada durant el procés revolucionari espanyol. Aquestes mencions en plets judicials, a més de l'enorme quantitat de prorrategs i controls de renda que moltes cases *hidalgas* van haver d'efectuar en aquests primers decennis del segle passat,⁶¹ proven que hi havia a Galícia una oposició camperola al pagament de les rendes forals, perquè eren considerades d'origen jurisdiccional.

Pero també mostren un altre aspecte ben evident: potser per la més gran claredat que contenen en aquesta matèria les lleis abolicionistes del 1823 i el 1837 els perceptors de les rendes van aconseguir mantenir-les en vigor, tant entre els dominis laics com entre els eclesiàstics.

I no només això. Per mitjà o no de coacció exercida gràcies a «auxili militar», molt freqüent durant la Dècada Ominosa, les prestacions posades en entredit es referien en convertir-se en rendes forals. L'assimilació al *foro* en guareix l'origen. Com es pot observar en les sentències del Tribunal Suprem emeses els anys 1860-1870, la tendència més freqüent és la d'evitar qualificar de jurisdiccionals les prestacions impugnades pels pagadors (que no sempre són pagesos, òbviament). L'argument utilitzat és que ja hi ha constància que s'havien fet «contractes de particular a particular» i que, per tant, la seva qualificació com a jurisdiccionals ja no procedia, perquè aquestes prestacions ja estaven abolides. Fins i tot la «nació» va treure profit d'aquesta situació, pel fet que l'administració restava eximida, segons la reial ordre del 19 de gener de 1839, de «*presentar los títulos de señorío que administraba, por haberse suprimido las comunidades religiosas a que pertenecian*». Els considerands d'algunes sentències del tribunal suprem no deixen cap dubte: «*El reconocimiento de prestaciones señoriales en escritura pública por los vecinos de un pueblo después de la abolición de los señoríos jurisdiccionales no puede reputarse otorgado entre los llamados señores y vasallos, sino como un contrato de particular a particular.*»⁶²

No coneixem exactament la quantitat de rendes o prestacions que van ser abolides a la pràctica després del 1811. Però tots els indicis apunten que no devien ser gaire quantioses. Fins i tot podia passar el contrari: que el *foro* emparés velles

així la vella sentència d'Alexis de Tocqueville segons la qual no sé «*yendo de mal en peor*» com tenen lloc les revolucions, sinó justament a la inversa...

60. Un procés coetani, com és el de l'abolició del delme, així sembla indicar-ho, perquè, malgrat la defensa que els diputats gallecs van fer a les corts del delme, s'ha constatat també a Galícia una important lluita antidecimal, especialment entre delmers i arrendataris, però que, lògicament, devia derivar de la pressió que exercien els pagadors de tots els fruits i no sols de les patates i d'altres fruits nous, la conflictivitat dels quals està ben documentada (cf. Pedro LAGO, *La abolición del diezmo en Galicia. La archidiócesis de Santiago*, tesina [Santiago 1985], inèdita, ps. 128-146).

61. Serveix com a exemple els que ha de fer, vers el 1830, la Casa de Lagariños (cf. Ramón VILLARES, *op. cit.*, p. 92).

62. *Colección legislativa de España*, Sentencias del Tribunal Supremo (1865), p. 270.

prestacions, com ara percepcions proporcionals (quarts i cinquens). Això és el que va aconseguir el duc d'Alba en els seus dominis de l'«estado de Miraflores» (Pon-tedeume), gràcies a la sentència del tribunal suprem.⁶³ La «utilitat» del *foro* en la crisi de l'antic règim, com que permetia continuar regulant les relacions entre senyors i pagesos, es mostra amb claredat. És una cosa més que una simple «supervi-vència». Bé que amb dificultats, el sistema foral es va encarrilar en el nou marc jurídic formulat per la revolució espanyola. Cada cop resulta més evident, doncs, el rang tan important que mantenen l'emfiteusi i els contractes anàlegs en el procés revolucionari de la primera meitat del segle XIX.⁶⁴ El curs que va seguir el *foro* durant el procés desamortitzador també ho corrobora.

En efecte, a causa de les mateixes característiques del procés desamortitza-dor de nacionalització i venda pública de béns procedents de comunitats de religio-sos, a càrrec de l'estat, es podria esperar que, en territori de predomini del *foro*-emfiteusi, els titulars del domini útil estarien en la millor posició per accedir a la propietat plena de la terra. Però l'evolució del procés desamortitzador, a la seva primera fase del Trienni i, sobretot, en el període de Mendizábal, amb prou feines avala aquesta possibilitat.⁶⁵ A les disposicions que regulen la desamortització, promulgades el 1836, a penes s'hi contempla el cas peculiar de les rendes forals, que eren ignorades o bé eren considerades susceptibles de venda únicament els drets del «domini directe» o «mai l'útil», o bé se n'anunciava la redimibilitat, «tot i la seva perpetuïtat».⁶⁶

El canvi introduït el 1837 és el de l'equiparació entre *foros* i arrendaments anteriors al 1800, que tanta implantació tenien a les comarques cantàbriques galaico-asturianes. Això ens posa en la pista d'un fet generalment poc atès: que a l'anàlisi dels contractes agraris no n'hi ha prou de distingir-hi les denominacions. El fet que molts monestirs s'inclinessin des del segle XVII a substituir *foros* per arrendaments no significa pas que les relacions socials agràries haguessin canviat substancialment. I la legislació desamortitzadora ho confirma.⁶⁷ Un grup de diputats gallecs asturians i lleonesos presenta a les corts, el 1837, la proposta d'equiparació *foros*-

63. *Ibid.* (1859), ps. CLXXXVI-CLXXXIX.

64. Bé que des d'una perspectiva general es constati una certa perplexitat sobre la «subsistèn-cia», després de la revolució, de «formes arcaiques» com *foros* i censos (cf. Miguel ARTOLA, *Anti-guwo Régimen y revolución liberal*, p. 305), la historiografia valenciana ha mostrat molt cla-rament el gran paper que van tenir els grans emfiteutes en la revolució (cf. Pedro Ruiz, *Los señorios valencianos en la crisis del Antiguo Régimen: una revisió historiográfica*, «Estudis d'Història Contemporània del País Valencià», 5 [1984], ps. 23-92). B. CLAVERO, *Revolución y derecho de propiedad: interferencia de la enfiteusis*, en aquest mateix volum replanteja bé la qüestió i matisa posicions contingudes manifestades en *El código y el fuero*.

65. De la desamortització del Trienni coneixem les dades completes de la província de Lugo i és clar el predomini de les subhastes de finques en arrendament sobre les aforades. De 3.600 fin-ques subhastades, el 97 % eren en arrendament. Aquesta absència de vendes de *foros* també ha estat constatada en altres províncies. Això vol dir que era més segura l'adquisició de finques arrendades que no pas les rendes forals (cf. Blanca MARTÍNEZ, *Estudio sobre la desamortización eclesiástica durante el Trienio Liberal en la provincia de Lugo*, tesina, inèdita [Santiago 1985], ps. 75 i ss.).

66. Una anàlisi d'aquesta legislació a J. R. Díez ESPINOSA, *La desamortización de censos*, dins Germán RUEDA, *La desamortización de Mendizábal y Espartero* (Madrid 1986), ps. 76 i ss.

67. Malgrat que les vendes del Trienni s'havien centrat gairebé exclusivament en les finques en arrendament, encara subsistien una gran quantitat d'arrendaments per allà el 1836-1837, com mostren els inventaris de la riquesa monàstica.

arrendaments antics, que és acceptada parcialment.⁶⁸ Amb aquesta iniciativa parlamentària es va perfeccionar també el procediment de redempció del domini directe per part dels titulars del domini útil. Això suposa que la legislació desamortitzadora no sols permetia transferir a particulars la riquesa administrada per la «nació», sinó que aquest patrimoni podria ser qualitativament transformat en aquest procés gràcies a la possibilitat que s'obria als forers i arrendataris de sol·licitar la redempció.⁶⁹

Tanmateix, l'anàlisi de les redempcions i dels expedients de venda de la desamortització permet de comprovar que fou un camí poc transitat. Les redempcions de rendes forals-arrendatàries van ser molt escasses en el període de màxima intensitat desamortitzadora (1840-1844). A la província de la Corunya, l'acaparadora majoria de censos i *foros* redimits entre el 1822 i el 1874 es concentra en els anys posteriors a la llei general de Desamortització de P. Madoz.⁷⁰ Això mateix passa a la província d'Astúries⁷¹ i també a la de Lugo. En aquesta darrera hem examinat tot el procés de redempcions i vendes durant el període 1837-1851 i les conclusions són coincidents. Fins i tot són més importants les vendes de *foros* adquirides pels seus pagadors que les mateixes redempcions.⁷² Això vol dir que la majoria de la riquesa desamortitzada es va privatitzar per mitjà del procediment de venda de rendes, és a dir, del dret a percebre una prestació, tal com s'assenyalava a la real ordre del 10 d'abril de 1836 i que repetitivament expressen tots els expedients de vendes: «*que las ventas de fincas rústicas y urbanas que hoy se hallaren dadas en enfiteusis y foros no han sido ni pueden verificarse si no en el dominio directo, y nunca en el útil, que continuará disfrutando el enfiteuta en los términos de la estipulación o contrato existente*».

Després del 1855 l'accés dels titulars del domini útil a la propietat plena va ser una tasca més fàcil segons tots els exemples fins ara coneguts. A Astúries, a Galícia, a la Meseta castellana augmenta molt el nombre de redempcions. Les raons d'aquest canvi són variades, entre les quals cal subratllar la diferent organització dels mitjans de pagament, però el que és important de destacar és que en territoris d'escassa importància de la desamortització civil i d'exempció d'aquesta de les extenses muntanyes públiques (casos d'Astúries i Galícia), la principal quota de la riquesa a desamortitzar ja estava transferida per mitjà del procediment de venda

68. Analitzen aquest procés X. CARMONA i X. CORDERO, *Introducción á análise da redención foral de Mendizábal en Galicia*, «Revista Galega de Estudios Agrarios», 3 (1980), ps. 37-55.

69. La possibilitat de redimir les rendes forals havia estat prevista a la real ordre del 19-XI-1820, amb algunes restriccions i constants pròrrogues. Però amb prou feines es va practicar aquest camí d'accés a la propietat. A tota la província de Lugo només hi va haver dues redempcions, efectuades per dos *hidalgos* i per una escassa quantitat, durant tot el Trienni (cf. Blanca MARTÍNEZ, *op. cit.*, p. 76 i n. 89). La redempció va arribar, doncs, al període Mendizábal gairebé sense haver estat estrenada.

70. X. CORDERO, *La redención foral en la provincia de La Coruña en el proceso desamortizador*, «Jornadas de Desamortización y Hacienda Pública» (Santander 1982) (en premsa).

71. J. M. MORO, *op. cit.*, ps. 227 i ss.

72. Ramón VILLARES, *La desamortización de bienes del clero regular en la provincia de Lugo, 1837-1851: su influencia en la transformación de la propiedad territorial*, «Jornadas sobre Desamortización y Hacienda Pública» (Santander 1982) (en premsa). N'hi ha publicada una versió portuguesa a «Cuadernos de Ciencias Sociales», 2 (1984), ps. 95-112. Del total de rendes desamortitzades a la província, un 4,8 % van ser redimides, un 8,8 % van ser adquirides pels mateixos pagadors i la resta van ser venudes en pública subhasta.

en pública subhasta.⁷³ Durant la segona meitat del segle XIX, tant per mitjà d'aquestes petites redempcions de censos i *foros* com de la mateixa llei de Redempció de la Primera República,⁷⁴ va començar a declinar la importància del *foro* com a fórmula d'organització de la propietat territorial a Galícia. Però no se'n pot menystenir la importància encara a finals del segle XIX, com testimonien no sols les dades cadastrals o fiscals, sinó els successius projectes redempcionistes, els debats i les lluites camperoles que van tenir lloc per aconseguir d'eliminar-los definitivament en el primer terç del segle actual, com hem mostrat en un altre lloc. Enmig de la crisi agrícola de la fi del segle encara era freqüent que comerciants i propietaris agraris invertissin els seus diners a adquirir lots de rendes forals.⁷⁵

Fins al 1926 no és reconegut, d'una manera explícita, que el *foro* pugui ser redimit, si exceptuem la breu vigència de la llei de les Corts Republicanes. Des de la provisió de Carles III el *foro* s'havia mantingut en aquesta posició ambigua de la «temporalitat perpètua» en què els titulars del domini útil eren inexpugnables davant el forista, però aquest també estava estalvi de la redimibilitat del *foro*, a diferència del que succeïa a l'emfiteusi. Ara bé, ¿som davant el mateix *foro*, a finals del segle XIX, que el d'abans del 1811 o de 1836-1837? És fàcil d'adonar-se que, sota la mateixa denominació i fins i tot dins d'una mateixa continuïtat possessòria, s'amaguen realitats diferents. Des de mitjan segle XVIII sobretot per mitjà de la superació de la legislació revolucionària el *foro* es va anar acostant cada cop més al concepte de «propietat particular». La seva progressiva depuració el va apropar a la renda. Això és el que va fer possible l'equiparació dels diferents perceptors com a «dominis directes» davant un únic domini útil, detingut pel menador i treballador de la terra. Juristes del final del segle XIX, com Cárdenas. Gil Villanueva o Oliver ja havien advertit aquesta realitat. Sense aquesta adequació no seria fàcil que es pogués efectuar l'eliminació del *foro* de la manera com es va fer. El pas del temps va anar desembolicant el nus amb què, a mitjan segle passat, encara apareixia la qüestió foral a la vista de la majoria dels seus estudiosos.

Les conseqüències de l'extinció del *foro* van ser molt concretes: conversió dels petits pagesos parcel·laris en propietaris plens. Evidentment, no es pot pas dir, amb Cárdenas, que l'evolució històrica dels *foros* gal·lecs sigui idèntica a la de la resta dels censos de l'Espanya contemporània. I aquesta singladura tan peculiar encara ressalta més si la posem en comparació amb alguns casos anàlegs i propers, com ara l'emfiteusi catalano-valenciana o els *prazos* portuguesos.

73. J. M. MORO, *op. cit.* i *La desamortización de Madoz en Asturias*, «Estudios de Historia Social», 18-19 (1981), ps. 85 i ss. En el cas gal·lec, i segons la investigació que duu a terme Aurora Artiaga sobre la província de Pontevedra, resulta que les redempcions abunden després del 1855, tot i que el seu valor sigui escàs: més d'onze mil redempcions, que no superen els nou milions de rals; les vendes, en aquest mateix període, no passen de 2.500, i el seu valor és de més de vint milions de rals.

74. Bé que només va durar sis mesos, els seus efectes van ser molt importants (*cf.* Pilar LÓPEZ, *Campesinos propietarios. La redención foral en la provincia de Lugo durante la I República* [Lugo 1985]).

75. La fortitud del *foro* es veu bé en l'enorme quantitat de vendes de rendes que hi ha als protocols notariais del final del segle XIX i que superen la importància de les redempcions. L'adquisició de rendes encara sembla ser més un negoci desitjat al final del segle passat (*cf.* Aurora ARTIAGA, *La renta foral en Galicia a finales del siglo XIX*, «Agricultura y Sociedad», 30 [1984], ps. 207-237).

3. *Unes notes comparatives: foros, emfiteusis i prazos*

Els contractes agraris de llarga durada van tenir, a l'agricultura europea, una evolució semblant a partir de l'eclosió de les revolucions burgeses en el procés de transició del feudalisme al capitalisme. La tendència dominant va ser la del declivi definitiu d'aquestes cessions agràries, que encara havien tingut el darrer esplendor durant el període de la Il·lustració. Sigui per mitjà d'un procediment revolucionari o per una via més reformista, la conseqüència principal de l'eliminació dels contractes emfiteútics va ser la de traslladar la propietat plena de la terra a mans dels titulars del domini útil. L'emancipació dels possessors dels predis, a costa dels seus propietaris eminents, es pot considerar com un fenomen força generalitzat a tot l'occident europeu.

Això és el que, a grans trets, també passa a la península Ibèrica, però amb algunes diferències internes i, sobretot, amb ritmes cronològics i conseqüències socials ben diferents. Mentre que a València els emfiteutes van poder aconseguir la propietat plena de la terra durant el segle XIX, a Galícia calgué esperar fins al segle actual perquè aquest procés tingués lloc. I, d'altra banda, per raó de la manera diferent d'establir les subordinacions internes que la cessió emfiteútica permetia, mentre que al País Valencià els emfiteutes intermediaris van aconseguir de consolidar ambdós dominis al seu favor, a Galícia els *hidalgos* intermediaris van acabar també enfonsats davant l'emergència de la pagesia com a propietària parcel·l·lària. Diferències que, òbviament, remetent a la diferent naturalesa del règim senyorial i de l'estructura de classes dels dos casos comparats.

I, per la seva banda, la situació portuguesa, més semblant en alguns aspectes a la valenciana que no pas a la gallega (especialment per la importància que en el feudalisme portuguès tenien les prestacions no derivades d'establiments agraris), té també un desenllaç específic, segons les poques dades de què ens hem pogut servir. Amb aquestes reflexions tornem al principi: no cal només conèixer nominalment els tipus de contractes agraris predominants a cada regió determinada; és més decisiu analitzar l'estructura social i les relacions mútues que s'hagin establert. Veurem breument alguns d'aquests contrastos a propòsit de *foros*, emfiteusis i *prazos*.⁷⁶

En el règim de propietat de la terra del País Valencià durant el període tardo-feudal no es pot dir que l'emfiteusi hagi aconseguit el predomini que va aconseguir el *foro* a Galícia. A les grans senyories, com les d'Elx o Elda, més de la meitat de la terra era lliure de censos emfiteútics.⁷⁷ A les terres que detenia la noblesa intermèdia o *regnicola* la presència de l'emfiteusi era més gran, però també cal tenir en compte la importància de les terres de reialenc, en què es tendeix, bé que no d'una manera mecànica, a imposar-se la propietat plena davant l'emfiteútica compartida i, finalment, l'existència de ciutats i municipis amb gran poder d'irradiació sobre el seu *binterland*.⁷⁸ Si l'emfiteusi no era, doncs, tan majoritària com el *foro*

76. Hi podríem incloure també algunes referències comparatives entre *foro* i rabassa morta catalana. Però en les seves línies fonamentals ja ha estat fet per J. GARCÍA-LOMBARDERO, *Estudios del sector agrario en Galicia en el siglo XVIII. Un contraste en Cataluña*, dins J. NADAL i G. TORTELLÀ (eds.), *Agricultura y comercio colonial en la España contemporánea* (Barcelona 1974), ps. 61 i ss.

77. P. RUIZ TORRES, *op. cit.*, ps. 54 i ss.

78. *Ibid.*, ps. 72 i ss. Cf. també C. GARCÍA MONERRIS, *Rey y señor. Estudio de un realengo del*

a Galícia, tampoc la seva evolució històrica no havia estat semblant, a causa de la ruptura que devia suposar l'expulsió dels moriscos i la reorganització de l'agricultura a partir d'aleshores. De tota manera, tenim al davant uns contractes agraris evidentment anàlegs, amb prestacions rendistes en espècie (fixa o proporcional a la producció: «partició de fruits») i que admeten —i això és decisiu— subordinacions o jerarquies internes.

Però més que establir comparacions interessa comprovar quina ha estat la incidència que emfiteusis i *foros* han tingut en la configuració de l'estructura de la propietat territorial a l'època contemporània. En el cas valencià s'ha emfasitzat la importància de l'emfiteusi com a «factor determinant» a l'hora de valorar l'estructura de la propietat de la terra, sobretot comparada amb la de regions properes, com Castella la Nova o Andalusia. Davant la gran propietat nobiliària castellano-andalusa, ben consolidada després de la revolució liberal, la noblesa valenciana, considerada també com a classe poderosa, hauria estat desposseïda de la seva riquesa gràcies a l'existència de l'emfiteusi. Com afirma Juan Romero, la noblesa valenciana «no pudo castellanizar las formas jurídicas de explotación de la tierra».⁷⁹

Tanmateix, als estudis tan abundants que s'han fet sobre les senyories valencianes, ben sistematitzats per Marià Peset i Pedro Ruiz,⁸⁰ es mostra que les coses no són pas tan simples i que l'emfiteusi no és la clau explicativa de la petita propietat camperola ni tampoc de l'enfonsament de l'alta noblesa.⁸¹ Les raons semblen òbvies. Les grans senyories valencianes es caracteritzen per la seva enorme «feblesa territorial», de manera que, en la mesura que són «reyes chiquitos», depenen més dels seus ingressos de caire jurisdiccional (monopolis, regalies, etc.) que no pas dels que procedeixen d'establiments agraris.⁸² Aquesta incapacitat per territorialitzar els patrimonis, que converteix les senyories valencianes en «estructures arcaïques», seria l'explicació principal d'aquesta manca de continuïtat entre gran noblesa i gran propietat. Segons paraules de Pedro Ruiz, «el dominio territorial de la nobleza en el País Valenciano no llegó a ser en absoluto comparable al de la nobleza en Andalucía, cuestión esta muy a tener en cuenta para no exagerar a su vez la importancia del proceso de redención de censos enfiteúticos, como determinante de la estructura de la propiedad».⁸³

Per contra, la noblesa intermèdia, de caire i de dimensió «regnicola», estava més proveïda de propietats agràries, aconseguïdes per diversos camins, entre els quals el de l'emfiteusi. Aquesta noblesa provincial és la principal beneficiada per la

País Valenciano (València 1985), i P. RUIZ, *Desarrollo y crisis de la agricultura en el País Valenciano a finales del Antiguo Régimen*, dins A. GARCÍA SANZ i R. GARRABOU (eds.), *Historia agraria de la España contemporánea*, I (Barcelona 1984), p. 370.

79. En aquest sentit ha argumentat J. ROMERO, *Propiedad agraria y sociedad rural en la España mediterránea* (Madrid 1983), p. 180, seguint allò que aquest autor reputa com un gran «descobriment» d'A. GIL OLCINA, *La propiedad señorial en tierras valencianas. Del Cenit al Segura* (València 1979). Justament no deixa de sorprendre's d'aquesta mitificació de l'emfiteusi Ramon GARRABOU, *Régimen señorial y reforma agraria liberal en el País Valenciano: nuevos planteamientos*, «Agricultura y Sociedad», 29 (1983), ps. 255 i ss.

80. M. PESET, *op. cit.*; P. RUIZ, *El señorío valenciano*, *op. cit.*

81. J. MILLÁN, *op. cit.*, ps. 108-110.

82. P. RUIZ, *El fi de la nobleza al País Valencià*, dins Ramon GARRABOU (ed.), *Terra, treball*, *op. cit.*, ps. 168 i 182-185.

83. *El señorío valenciano*, *op. cit.*, p. 81.

revolució, perquè va aconseguir d'efectuar una acumulació de riquesa a costa de grans senyors i de pagesos. A costa dels senyors, per mitjà de la consecusió d'emfiteusis i la territorialització dels seus patrimonis, per «sota» de les grans senyories jurisdiccionals. I a costa dels pagesos, per mitjà de la ruptura de la cadena emfiteütica gràcies a la pràctica de l'arrendament de les terres.

Les conseqüències històriques d'aquest procés són, doncs, sensiblement diferents de les que tenen lloc a Galícia. Al País Valencià les redempcions de censos emfiteütics tenen lloc el segle XIX, especialment a la segona meitat,⁸⁴ mentre que a Galícia caldrà esperar fins ben entrat el segle XX. Però les diferències més substancials no són pas les cronològiques. A Galícia els grans forers, anàlegs a primer cop d'ull als grans emfiteutes valencians, practicaven la cessió de les seves terres en forma de *foro presumpte*, *acoximiento de foro* o *subforo* des del segle XVI, com hem vist. En molts casos aquesta havia estat la condició per accedir a les grans cartes forals. El segle XVIII, amb la Provisió que impedeix els desnonaments, es petrifiquen encara més les subordinacions internes que el sistema foral permetia. I després de la revolució, *hidalguia* intermediària, gran noblesa absentista i compradors dels béns desamortitzats coincideixen en la seva condició de rendistes. Els grups intermediaris gallegues es van assimilar cada cop més, fins i tot quan estaven formats per nuclis de comerciants, als primitius «dominis directes».⁸⁵ Això els distingeix clarament del grup format a València per la petita noblesa, burgesia i oligarquies municipals, que aconsegueixen de convertir-se en importants propietaris territorials durant el segle XIX.

Les grans senyories gallegues, generalment eclesiàstiques, no aconseguien de convertir-se en grans propietàries, malgrat tenir un caire molt més «territorialitzat» que els valencians.⁸⁶ Els *hidalgos* van triomfar només en la permanència del sistema foral durant tot el segle XIX, posant-lo lluny de tota mena de reformes. I al final l'eliminació del sistema foral va comportar una identificació del propietari territorial amb la del petit conreador. I, al contrari, la vigència de la petita explotació a València no va pas ser sinònim de petita propietat, pel fet d'establir-se relacions diferents entre emfiteutes i pagesos, en virtut de l'arrendament i d'altres formes de cessió del terratge.

Veiem, doncs, que uns contractes agraris anàlegs donen lloc, en virtut de diferents estructures socials, a uns resultats dissemblants. La influència que aquestes diferències hagin pogut tenir en l'evolució de l'agricultura d'ambdues regions durant l'època contemporània no s'ha pas de sobrevalorar. Però, una simple com-

84. J. ROMERO, *Propiedad agraria, op. cit.*, ps. 293 i ss. Recull testimonis en aquest sentit Ramon GARRABOU, *Un fals dilema: modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana, 1850-1900* (València 1985), ps. 132 i ss.

85. Es pot comprovar bé a l'obra de Luis ALONSO ÁLVAREZ, *Comercio colonial y crisis del Antiguo Régimen en Galicia, 1778-1818* (Santiago 1986), ps. 248 i ss.

86. L'estructura de les senyories gallegues, especialment les abadials, es caracteritzava pel fet de dependre dels ingressos de les rendes agràries més que no pas dels delmes i «serveis». En aquest sentit es pot dir que estan més territorialitzats que els valencians. Tanmateix, l'enorme difusió del sistema foral convertia els grans dominis en simples perceptors de rendes, sense conèixer molts cops el territori concret del qual procedia la renda. D'aquí la constant necessitat d'*apeos* i prorrateigs, que s'agreujava amb l'estratificació dominal. No debades algun frare deia que era la renda la que «conducia a la posesión», de manera que controlant la renda ja n'hi havia prou.

paració entre l'enorme esforç de modernització que presenta l'agricultura valenciana contemporània⁸⁷ amb l'estancament del sector agrari gallec és prou il·lustratiu. L'agricultura valenciana del segle XIX prossegueix ja el model de desenvolupament començat al final del segle XVIII i presenta uns avenços importants amb vista a una integració en els circuits comercials, que són unànimement elogiats pels coetanis i també per la investigació recent. L'agricultura gallega del segle XIX, en canvi, és atenallada per una gran quantitat d'inèrcies pròpies d'una economia tradicional, de les quals el sistema foral no és pas l'únic element, però sí el més important.⁸⁸

Un règim senyorial valencià catalogat d'«arcaic» per raó de la seva forta dependència dels ingressos de caire «polític» va desembocar en una estructura agrària hegemònica per la burgesia i per una organització de la producció progressivament transformada i integrada en el mercat; per contra, el règim senyorial gallec, aparentment més territorialitzat que no pas el valencià, però de majoritària titularitat eclesiàstica, es va prolongar en una societat fortament tradicional, basada en l'autoexplotació de la pagesia i en l'increment de la seva producció per mitjà d'una intensificació del factor treball, i no pas de capital.⁸⁹

Aquestes són algunes de les reflexions comparatives que es poden establir entre València i Galícia amb emfiteusis i *foros* com a pretext. Però no pretenem pas exhaurir el ventall de possibles comparacions entre dues realitats històriques tan complexes. I una cosa semblant hem de dir del cas portuguès. Les semblances, de tota mena, entre Galícia i Portugal, especialment de les seves regions del nord, són evidents. Però no disposem d'un suport bibliogràfic semblant, de manera que les referències, malgrat que ens dolgui, seran encara més sumàries.⁹⁰

A l'agricultura portuguesa va florir, des dels segles XII-XIII, una mena de cessió agrària assimilable a l'emfiteusi i que generalment es coneix com a *prazo* o *emprazamiento*. Denominacions que es diferencien del *foro*, que sol designar la renda pagada, o *forais*, que fa al·lusió a cartes de poblament i concessions genèriques o bé a drets de tipus senyorial.⁹¹

Els *prazos* van aconseguir una implantació especial a tot el nord portuguès; d'aquí que l'emfiteusi fos considerada, segons autors i informes del segle passat, com una cosa característica de les províncies del nord.⁹² Els *prazos* van experimentar, això no obstant, una evolució històrica que presenta diferències amb els *foros* gallecs i les emfiteusis valencianes. Això és degut, sens dubte, a les peculiars con-

87. Els seus assoliments i els límits són analitzats per Ramon GARRABOU, *Un fals dilema*, op. cit.

88. Cf. la perspectiva general de J. GARCÍA-LOMBARDERO, *Transformaciones de la economía de Galicia en los siglos XIX y XX. Estado de la cuestión*, dins Nicolás SÁNCHEZ ALBORNOZ, *La modernización económica de España, 1830-1930* (Madrid 1985), ps. 266-286.

89. Fausto DOPICO, *Fuerza de trabajo, rendimientos y producción agraria en Galicia a fines del siglo XIX*, «Revista de Historia Económica», 2 (1983), ps. 147-164.

90. Apunta aquesta llacuna en la historiografia portuguesa Nuno G. MONTEIRO, op. cit.

91. M. J. ALMEIDA DA COSTA, s.v. «enfiteuse» i «forais» a *Diccionario de historia de Portugal*. També António M. HESPANHA, *História das instituições* (Coimbra 1982), ps. 130 i ss.

92. Rui FEIJÓ, *Panoramica sobre as gentes e os campos do Alto-Minho no ano de 1870. Notas de uma pesquisa de história regional em curso*, dins *Les campagnes portugaises de 1870 à 1930: image et réalité* (París 1985), ps. 19-94; Alberto SAMPAIO, *Estudos históricos e económicos, I* (Lisboa 1979), i Miriam HALPERN PEREIRA, *Livre cambio e desenvolvimento económico. Portugal na segunda metade do século XIX* (Lisboa 1971).

dicions del feudalisme portuguès, en què cal destacar el paper de la corona com a titular de drets agraris i la importància que, en el conjunt de les exaccions agràries, tenen les d'origen senyorial.⁹³ Els *prazos* eren concertats generalment per tres vides, tot i que n'hi havia de perpetus. I malgrat les disposicions de Pombal, van mantenir la seva condició de cessions poc estables fins a mitjan segle XIX, cosa que concorda poc amb l'estabilitat dels *foros* gallecs dels emfiteutes valencians.

En efecte, fins al codi civil del 1867, els *prazos* no eren computats a les valoracions de les herències, «atesa la naturalesa precària del domini útil d'aquests béns».⁹⁴ La perpetuïtat de fet que hem observat als *foros* gallecs no s'enregistra en general en aquests contractes portuguesos, en què la renovació a favor dels mateixos menadors obeeïa més a raons d'«equitat» que no pas de «legalitat», és a dir, que estava en relació amb l'existència o no de *benefeitórias* o millores sobre els predis subjectes a renovació.⁹⁵ Les cessions emfiteútiques portugueses apareixen, doncs, amb característiques sensiblement diferents dels *foros* gallecs. La seva durada és inferior. Perquè, encara que des del segle XIV es van difondre els *prazos* de dues, de tres o de quatre vides,⁹⁶ normalment es consideraven com a tals els diferents membres d'una mateixa unitat familiar i no pas les generacions. La renovació tampoc no va aconseguir de ser forçosa fins a mitjan segle XIX, bé que ja es reconeix a la Lei de Forais del 1846.⁹⁷

La consolidació del règim de cessió agrària en forma de *prazos*, bé que arrenca d'època medieval, triga molt a produir-se en comparació del cas gallec, si jutgem per l'exemple de l'abadia de Tibães, ubicada a la regió bracarense. En aquesta abadia fins al segle XVIII hi havia dues maneres d'organitzar l'explotació del seu patrimoni. La que estava dintre del *couto* del cenobi, això és, el territori que per concessió expressa del rei gaudia d'immunitat, era cedit en forma de contractes precaris, com l'arrendament per tres anys o la *simples colónia*, de durada anual (de «*ano vai, ano vem*»), i concedida generalment a la mateixa família, bé que no per mèrits, sinó «*por esmola*». A les terres externes al territori immune que era el *couto* hi predominaven, ja el segle XVII, les cessions en forma de *prazo* de tres vides. I a partir del començament del segle XVIII els *prazos* van guanyant terreny en tot el patrimoni abadial. Si al començament del segle XVIII la *simples colónia* encara suposa la meitat de les terres del *couto*, el 1800 no arribava a l'1 per cent.⁹⁸ Les raons d'aquest canvi estan relacionades amb la mateixa explotació racional del patrimoni i amb la necessitat d'impulsar el creixement agrari: «a partir del començ del segle XIII, l'abadia, per tal d'evitar el pagament de les millores («*bene-*

93. Albert SILBERT, *Sobre el «feudalismo» portugués y su abolición*, dins J. GODECHOT i altres, *La abolición del feudalismo en el mundo occidental* (Madrid 1979); Nuno G. MONTERO, *op. cit.*, ps. 79 i ss.

94. Fátima BRANDAO, *Práticas de herança no concelho de Vieira do Minho, 1870-1930*, dins *Les campagnes portugaises*, *op. cit.*, p. 149.

95. *Ibid.*, p. 170.

96. A. H. de OLIVEIRA MARQUES, *Introdução á historia da agricultura em Portugal* (Lisboa 1978), ps. 100 i ss.

97. M. HALPERN PEREIRA, *Portugal no século XIX, I, Revolução, finanças, dependencia externa* (Lisboa, 1979) [parcialment traduït dins M. H. PEREIRA, *Política y economía. Portugal en los siglos XIX y XX* [Barcelona 1984]].

98. Aurelio de OLIVEIRA, *A abadia de Tibães*, *op. cit.*, ps. 274-276.

feitorias”) en les terres de *simples colônia* adoptà el sistema d'*empresamento*».⁹⁹

De moment és una qüestió difícil de determinar saber com incideix el procés de reforma agrària del liberalisme portuguès sobre l'emfiteusi. A. Silbert ha assenyalat que el procés d'abolició del feudalisme a Portugal va tenir, com l'espanyol, uns retrocessos i unes concessions als grans titulars (*donatarios*) de *forais*, que fins i tot es van poder aprofitar d'un «procediment executiu» anàleg a l'establert per la llei espanyola del 1837. També a Portugal es van convertir en rendes emfiteütiques les que abans es pagaven per *forais*.¹⁰⁰

La legislació relativa a la reforma de l'agricultura portuguesa es va concentrar especialment en la supressió dels *forais*, delmes i altres drets de caire senyorial. Els contractes emfiteütics, com a procedents de «títol especial», van quedar garantits per tota la legislació sobre *forais*, fins que el codi civil els va convertir en perpetus. Tanmateix, encara cal esperar els primers anys de la República perquè es reguli clarament l'extinció per mitjà del decret 23-v-1911, que concedeix a l'emfiteuta la possibilitat de redimir la renda (*foro*).

Aquest últim decret de caire redempcionista estableix algun paralelisme entre emfiteusi portuguesa i *foro* gallec. Tanmateix, es desconeix la importància que podia tenir, al començament del segle xx, aquest règim de cessió agrària, de manera que tampoc no és fàcil de valorar les conseqüències de la seva definitiva dissolució. En qualsevol cas, tots els indicis apunten que la seva supressió va beneficiar una classe de pagesos acomodats i de burgesia rural. Aquesta és la hipòtesi d'A. Silbert.¹⁰¹ Tampoc a Portugal, com assenyala M. Villaverde Cabral, no es pot assimilar petita explotació amb petita propietat. Aquesta està concentrada, segons aquest autor, «*por toda a parte*», és a dir, per tot Portugal, bé que d'una manera més accentuada al sud del Tejo.¹⁰² Tindríem aquí, doncs, un altre element de contrast amb el que va succeir a les regions de Galícia i València. De tota manera, si aquestes notes tenen alguna possibilitat, serà la de mostrar el molt que ens queda per avançar en aquest terreny de l'«estudi històrico-comparatiu» de censos i emfiteusis...

traducció de Josep Ortiz

99. *Ibid.*, p. 280.

100. A. SILBERT, *op. cit.*, p. 159.

101. *Ibid.*, p. 162.

102. M. VILLAVERDE CABRAL, *Materias para o estuda da questão agraria em Portugal* (Porto 1974), p. 211. Hi incideix Fernando MEDEIROS, *Economia e sociedades portuguesa nas origens do slazarismo* (Lisboa 1978).